

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SƏDAQƏT RƏŞİD qızı SƏLİMOVA

FRANSIZ DİLÇİLİYİ TARİXİNDƏ TÜRKOLOGİYA
MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏDQIQI

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2017

**Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin
Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir**

Elmi rəhbər: **Eldar Rizvan oğlu PİRİYEV**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: **Fidan Afad qızı QURBANOVA**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Ülfət Zakir oğlu İBRAHİM
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi
adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik və Tətbiqi
dilçilik şöbələri

Müdafiə «___» dekabr 2017-ci il saat «___» Bakı Slavyan Universitetinin
nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən
D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 33.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq
olar.

Avtoreferat «___» noyabr 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**D.02.071 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi**

filologiya üzrə elmlər doktoru,
dosent **N.Ş.MƏMMƏDOV**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Avropada türkoloji fikrin meydana gəlməsinin tarixi kökləri çox dərin, çünki Avropa xalqları ilə türklərin hərbi-siyasi təmasları, mədəni əlaqələri onların bir-birini öyrənməsi zərurətini meydana gətirmişdir. Avropada türk dünyasının, eləcə də onun dilinin öyrənilməsi türklərin tarix səhnəsindəki rolunun göstəricilərindən biridir. Onlar Avropada türk tarixini yaratmış, sivil mədəniyyətə və böyük hərbi qüdrətə malik olduqlarını sübut etmişlər. Məhz bu kontekstdə türk dilinə Avropada marağın meydana gəlməsinin səbəblərini öyrənmək cəhətdən dissertasiya mövzusu üzrə elmi tədqiqat işi aktuallıq kəsb edir.

Avropada sivilizasiyanın inkişafı tarixində Fransanın xüsusi yeri vardır. O elmi, fəlsəfi, mədəni dünyagörüşün inkişafına böyük töhfələr vermişdir. Bu aspektdə Fransada türkoloji fikrin inkişaf tarixini araşdırmaq sivil mədəniyyətin təzahürü olaraq Fransada türkologiya elminin inkişaf aspektlərini öyrənmək cəhətdən çox aktualdır.

Türk dillərinin Fransada tədqiqi yeni elmi nailiyyətlərlə müşayiət olunmuş, ümumən, türkologiya elmi yeni elmi-nəzəri fikirlərlə zənginləşdirilmişdir. Bu istiqamətdəki türkoloji nailiyyətlərin mahiyyətini, ümumnəzəri əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq baxımından dissertasiya mövzusu üzrə aparılan elmi tədqiqat işi mühüm aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiya mövzusu üzrə aparılan elmi tədqiqat işinin obyektı fransız dilçiliyində türkoloji tədqiqatlardır. Bu mövzu fransız dilçilərinin türkoloji fəaliyyətinin tarixini əhatə edir.

Tədqiqatın predmeti. Fransa elm camiasında türkologiyaya marağın meydana gəlməsi, türk dillərinin fransız türkoloqları tərəfindən tədqiqi tarixi, bu istiqamətli fəaliyyətin əsas səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi, ayrı-ayrı türkoloqların türkologiya elminə verdiyi yeni elmi-nəzəri töhfələrin araşdırılması dissertasiya mövzusu üzrə aparılan elmi-tədqiqat işinin predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın əsas məqsədi Avropada şərqsünaslığın formalaşması və inkişafı kontekstində Fransa dilçiləri tərəfindən türkoloji fikrin inkişaf tarixini araşdırmaqdır. Bu məqsədə nail olmaqdan ötrü aşağıdakı problemlərin öyrənilməsi vacib hesab olunmuşdur: 1) Türk dünyası ilə Avropa xalqlarının siyasi-iqtisadi və mədəni əlaqələrinin tarixinə aydınlıq gətirmək; 2) Fransada türkoloji fikrin meydana gəlməsinin səbəblərini və tarixini müəyyənləşdirmək; 3) Fransız dilçiləri tərəfindən türk dillərinin öyrənilməsinin tarixini mərhələlərlə öyrənmək; 4) XX əsrdə Fransada türk

dillərinə aid fundamental tədris vəsaitlərinin və monoqrafik tədqiqat əsərlərinin meydana gəlməsini müəyyənləşdirib araşdırmaq; 5) Fransız dilçilərinin türkologiyaya verdiyi elmi nailiyyətləri müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qeyd olunduğu kimi, Avropada, o cümlədən Fransada türkoloji məsələlərin tədqiqi XVI əsrdən başlayaraq intensivləşir; lüğətlər, tədris vəsaitləri hazırlanır, türk dillərinə aid maraqlı tədqiqat əsərləri meydana gəlir. Dilçiliyimizdə həmin türkoloqların xidmətləri və türkologiyaya gətirdikləri yeni fikirlər etiraf olunur. İlk dəfə olaraq bu tədqiqat işində fransız dilçilərinin türkoloji fəaliyyəti sistemli şəkildə öyrənilir; onun inkişaf istiqamətləri dövrləşdirilir, spesifik xüsusiyyətləri göstərilir, türkologiyada həmin elmi nailiyyətlərin dəyəri müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın elmi və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya mövzusu üzrə aparılan elmi tədqiqat işi türkologiyanın bir elm kimi türkoloji məkandan kənarında inkişafı və onun öyrənilməsi coğrafiyası, onların türkologiya elminə gətirdikləri yeni fikirlərin öyrənilməsi ümumtürkoloji əhəmiyyətə malikdir. Həmin məkanda, o cümlədən Fransada aparılan türkoloji tədqiqatlar türkologiyanın ayrı-ayrı problemləri üzrə bəzi mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirir, onları yeni nəzəri fikirlərlə zənginləşdirir. Bu baxımdan Fransada hazırlanan danışıq lüğətləri, dərs vəsaitləri, eləcə də monoqrafiyalar türkdilli xalqlar tərəfindən də böyük məqamlarla qəbul olunur və onlardan dəyərli vəsait kimi istifadə olunur. Həmin tədqiqat işlərinin türkologiya elmi üçün nəzəri əhəmiyyəti də bundan ibarətdir.

Dissertasiya mövzusu üzrə aparılan elmi tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, türkologiya üzrə lüğətlərin, dərsliklərin hazırlanmasında və türk dillərinin qeyri-türk dillilər üçün tədrisində fransız mütəxəssislərinin təcrübəsindən istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın mənbəyi. Tədqiqat işində dövrün siyasi mənzərəsini əks etdirən Türkiyədə, Fransada, Rusiyada, Azərbaycanda və s. ölkələrdə çap olunan faktiki materiallardan və müxtəlif mənbələrdən, arxiv materiallarından, dövrü mətbuatdan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tipoloji, təsviri, diaxron və sinxron metodlarından istifadə edilmişdir. Bu metodların tətbiqi ilə yanaşı, dissertasiyada yeri gəldikcə struktur-semiotik metoda da müraciət olunmuşdur. Bütün mümkün metodların kompleks şəkildə tətbiqi dilçilikdə ilkin hadisə olmayıb, dissertasiyanın elmi səviyyəsinin mükəmməlliyinə şərait yaradan tədqiqat üsulu kimi qarşıya qoyulan problemin dolğun elmi həllinə kömək məqsədi daşıyır.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya mövzusu üzrə aşağıdakı müddəalar müdafiyyə çıxarılır:

1. Avropada ilkin türkoloji tədqiqatlar tarixi-siyasi və mədəni zərurət üzündən meydana gəlmişdir. Fransız türkoloqlarının ilkin əsərləri praktik niyyətlər üçün meydana gəlmiş, sonralar isə həmin tədqiqatların əsasında nəzəri araşdırmalar formalaşmışdır. Burada da məqsəd tarix səhnəsində böyük aparıcı qüvvəyə, yüksək siyasi və hərbi mədəniyyətinə malik olan osmanlı Türkiyəsi ilə iqtisadi-siyasi münasibətlər qurmaq idi.
2. Fransız türkologiyası türkologiyanın çox dəyərli hissələrindən biridir və burada fransız türkoloqlarının xidmətləri əvəzsizdir. Çünki fransız türkologiyasına P.Jober, J.Döni, L.Bazən, J.P.Ru, R.Dor, İ.Melikoff və s. kimi nümayəndələrin simasında türkologiyanın bir çox problemləri dərinlən öyrənilmişdir. Nəticə etibarlı ilə müasir türkologiyanın formalaşmasına böyük töhfələr vermişlər.
3. Avropada fəaliyyət göstərən türkoloqların araşdırmalarının nəticələri bir-birinə güclü şəkildə təsir etmişdir. Xüsusilə alman, rus və fransız türkoloqları bu cəhətdən qeyd oluna bilər. Bu elm və mədəniyyətin irsiliyi prinsipindən irəli gəlir.
4. Fransız türkologiyası türkdilli xalqların tarixini, filologiyasını, dini etiqadlarını, coğrafiyasını və s. əhatə edir. Əslində həmin tədqiqatlar türkologiyanın geniş kontekstdə qəbul edilməsinin təsdiqi deməkdir.

İşin aprobeiasyası. Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları beynəlxalq elmi konfranslarda, ali məktəblərarası Respublika elmi konfranslarında məruzələr şəklində, Azərbaycan və yaxın xarici ölkələrin nəşriyyatlarında dərc edilmiş məqalələrdə aprobeiasyadan keçmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti göstərilir, onun işlənmə dərəcəsi, aprobeiasyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **I fəsl** “Avropada türkoloji fikrin formalaşması” adlanır və aşağıdakı yarımbaşlıqlarda şərh olunur.

1.1. Türklərin Avropa xalqları ilə ilkin əlaqələri. Tarix səhnəsində iz qoymuş xalqların tarixinə maraqlı həmişə həm müasirləri, həm də sonrakı

nəsillər tərəfindən xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Əldə olan tarixi faktlara əsasən, protürklər də belə bir siyasi-tarixi və mədəni yüksəlişə nail olmuş və Avropa xalqları mədəniyyətində dərin iz buraxmışlar.

XVI əsrdən etibarən Avropada türklərə maraq, əsasən, Osmanlı türkləri ilə bağlı olsa da, sonrakı dövrlərdə digər türk dillərini də əhatə edir. Belə demək mümkündürsə, türk stereotipi Avropada, eləcə də Rusiyada müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Əvvəlcə praktik məqsədlər daşıyan türkoloji fəaliyyət sonralar dərin elmi mahiyyət kəsb edir. Ona görə də Avropada türkoloji fikrin inkişaf tarixindən danışarkən protürk, Avropa xalqlarının dil və tarixi əlaqələrinin qarşılıqlı şəkildə nəzərdən keçirilməsini elmi-metodiki cəhətdən məqsədəuyğun hesab edirik.

1.1.1. Qərbi Avropa dilləri ilə türk dillərinin kontaktı. Yeni eranın əvvəllərində Avropa dillərinin erkən vaxtlarında türk mənşəli sözlərin həmin dillərə keçməsi türk xalqlarının tarix səhnəsindəki fəaliyyətini və yerini müəyyən edir. Həmin dövrlərdən danışarkən eranın əvvəllərində türk dillərinin Avropa dillərinə təsiri türk xalqlarının yüksəliş dövrlərinin bir mərhələsini özündə yaşadır. Məsələn, müasir ingilis dilində 400-ə qədər türk mənşəli söz vardır ki, onların bir qismi ictimai-siyasi, hərbi və məişət ilə bağlı anlayışları ifadə edir¹. Belə güman olunur ki, həmin sözlər ingilislərin ulu babaları sayılan anqlosakslar tərəfindən IV əsrin sonlarında qəbul olunmuşdur.

Avropada XVI əsrdən türkləri anlamaq, onlarla münasibət qurmaqdan ötrü lüğətlər hazırlanmağa başlanılır ki, bunu da Avropada türk dilinə və tarixinə elmi yanaşmanın başlanğıcı hesab etmək olar. XVII əsrdən isə Avropada türkologiya yeni elmi istiqamət kimi genişlənir. XV-XVIII əsrlər Osmanlı İmperiyasının gücləndiyi və Avropanın dərinliklərinə gedib çıxdığı dövrdür. Osmanlıların təsiri altına düşən və ya ona qonşu olan ölkələrdə türk dilinə və tarixinə olan maraq siyasi-tarixi və iqtisadi məzmun daşıyırdı. Onun təzahür forması tarixi əsərlər, lüğətlər, tədris və dərs vəsaitlərini əhatə edirdi. XVII-XVIII əsrlərdə isə bu proses daha da intensivləşir.

1.1.2. Rusiyada türkoloji fikrin formalaşması və inkişafı. Qərbi Avropa xalqlarında olduğu kimi, rus həyatına, siyasi mədəniyyətinə türklərin böyük təsiri olmuşdur. A.N.Kononov bununla əlaqədar yazır: "I Pyotr dövrünə qədər rus knyazları və çarlarının saraylarında səfirlərin qəbulu mərasimi, demək olar ki, tamamilə tatar, daha doğrusu, Asiya xarakteri daşıyırdı"².

---

¹ tatarica.narod.ru

² Кононов А.Н. Русийада түрк дилләринин öyrənilməsi тарихиндән (1917-1967). Bakı, 2006, s.17.

Qədim türklərin bir qisminin Kiyev rus dövlətinin ərazisində məskunlaşması rus dilinin leksikasında xüsusi bir qat yaratmağa səbəb olmuşdur. Rus knyazları hələ IX-X əsrlərdə türk dilinə böyük maraqla yanaşırdılar. Bunu ölkənin tarixi-siyasi, coğrafi və etnik durumu tələb edirdi. XVII əsrdən başlayaraq türk dillərini, tarixini, etnoqrafiyası və coğrafiyasını öyrənmək üçün ekspedisiyalar təşkil olunmağa başlanılır, XIX-XX əsrlərdə isə həmin tədqiqatlar intensivləşərək misilsiz səviyyəyə çatır.

1.2. XVI-XIX əsrlərdə Fransada türkoloji fikrin inkişafı. XVI əsr Avropada türklərin dilinin geniş vüsətlə öyrənilməyə başlanılması əsridir. Bu dövrdə təkcə türk dili deyil, həm də onların tarixi və dini inancları da dövrün aktual məsələsinə çevrilir. Onların ən görkəmli nümayəndələrindən biri Sultan Süleyman Qanuninin dövründə müharibələrin birində əsir düşən Bertalan Georgiyevitsdir. Türklərin dini inancları və adətləri barədə onun iki kitabı vardır. 1553-cü ildə Parisdə onun “De Turcarum moribus” adlı əsəri çap olunur.

1.2.1. Türk dillərinə aid qrammatika kitablarının hazırlanmağa başlanması. 1790-cı ildə M.Vigüyerin qrammatikası (Viguiet M. Eléments de la langue turque ou tables analytiques de la langue turque usuelle, avec leur développement, Constantinople 1790) fransız və türk dillərində yazılmış ilk ətraflı bir qrammatika kitabıdır. 1833-cü ildə Parisdə A.Joberin “Qrammatika”sı (A.Jober grammaire de la langue Ottomane 1833) nəşr olunur və onun ardınca V.Redhuz “Qrammatika”sı (V.Redhouse grammaire raisonnée de la langue Ottomane. Paris. 1846) meydana gəlir.

1.2.2. Lüğətçilik. Fransada türkoloji fikrin inkişafının bir istiqaməti də lüğətçilik idi. Onların çox mühüm olanlarını nəzərdən keçirək. Barbier de Meynardın, “*Supplément aux dictionnaires publiés jusqu'à ce jour renferment les mots d'origine turque et les mots arabes et persans employés en osmanli avec leur signification particulière...*” (Paris 1881-1886), B.Xavyerin səfirlik işçiləri, tacir, turist və dənizçilər üçün “*Vocabulaire français - turc*” (Paris 1829-1831); “*Le guide de la conversation en Français et un Turc*” (Paris 1839), daha sonra J.D.Kiefferlə birlikdə hazırladıqları “*Dictionnaire turc-français à l'usage des agents diplomatiques et consulaires, des commerçants*” (Paris 1835-1837) “*Dictionnaire français-turc*” (Paris 1843-1846) eləcə də A.Handjerinin “*Dictionnaire français-arabe-oersan et turc*” adlı lüğətləri fransız türkologiyasının nailiyyətlərindən idi.

1.2.3. Cağatay türklərinin dilinə aid tədqiqatlar. Orta Asiya türklərinin dillərinin, xüsusilə cağatay dilinin öyrənməsi sahəsində Katremer Etyennin böyük xidmətləri vardır. Müasiri olduğu bəzi fransız türkoloqlarından fərqli

olaraq, Orta Asiya, Cağatay türklərinin dili ilə də məşğul olmuşdur. Onun “*Chrestomathike en turk oriental*” (1841) əsəri ilə Qərbi Avropada Cağatay dilinin öyrənilməsinin başlanğıcını qoymuşdur və onun ardınca bu işi Fransada A.J.B.Pavet de Kurtel davam etdirmişdir. Beləliklə, XIX əsrdən etibarən Fransada türkoloji tədqiqatların əhatə dairəsi genişlənir.

1.2.4. Fransadan kənarında fəaliyyət göstərən fransız türkoloqlar.

Fransız mənşəli isveçli D.Danyel Peterburqda “İngilis yaradıcılıq evi”ndə işləmişdir. Rusiya Elmlər Akademiyasının mühüm nümayəndəsi seçilmişdir. “*Vocabulaire comparatif des langues orientales ve Comparative Vocabulaire of the Eastern Languages*” başlığı altında lüğət müəllifi olaraq tanınmışdır.

1.2.5. XX-XXI əsrlərdə Fransada türkoloji tədqiqatlar. Bu dövrdə türkoloji tədqiqatlar iki istiqamətdə aparılmışdır. Birincisi, siyasi münasibətlərin qurulması və bərpası istiqamətində. İkincisi, xüsusi elmi məqsədlərlə.

1.2.6. Türkoloji məcmuə. Fransada türkoloji fikrin inkişafında “*Turcica. Revue d'études Turqice*” məcmuəsinin böyük rolu vardır. Strasburq və Paris universitetlərinin birgə fəaliyyəti ilə nəşr olunan bu jurnalda qədim türk yazılı abidələri, türk dillərinin folkloru, tarixi və digər məsələlərə aid məqalələr çap edilir.

1.3. Azərbaycanın fransızlar tərəfindən öyrənilməsi. Fransada Azərbaycan mədəniyyətinə maraq qədim tarixə malikdir. Hələ 1328-ci ildə Anri Messe Nizami Gəncəvidən bir sıra tərcümələr edib fransız dilində çap etdirmişdir. Belə ki, Nizami Gəncəvi barəsində ilk dəfə fransız oxucularına geniş məlumat verən D'Erblo olmuşdur (Paris, 1697). D'Erblonun qeyd olunan əsərinin xüsusi dəyəri ondadır ki, o, “Gəncəvi” əvəzinə “Gəncəli” sözünü işlətməmişdir. Texniki cəhətdən adi görünən “Gəncəvi” böyük bir həqiqəti aşkarlayır; onun azərbaycanlı mənşəyinə istinad edir³. Azərbaycan-Fransa mədəni əlaqələri XIX-XX əsrlərdən başlayaraq dövrün tələblərinə müvafiq olaraq yeni istiqamətlərdə, geniş planda inkişaf etməyə başlayır; “Avesta”, “Kitabi Dədə-Qorqud”, “Koroğlu” kimi sənət abidələrini, Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli, Xətai, M.F.Axundov və başqa görkəmli ədəbiyyatçıları tədqiq və tərcümə etməyə səy göstərmişlər.

1886-1888-ci illərdə M.F.Axundovun komediyaları A.Sillier tərəfindən fransız dilinə tərcümə olunaraq çap olunmuşdur. 1888-ci ildə B.de Meynar və S.Qiar tərəfindən “Molla İbrahim Xəlil kimyagər,” “Mürəfiə vəkilləri” və “Xırs quldurbasan” “Üç şərq komediyası” adı altında çap olunur.

---

³ Sərkəroğlu Ə. Nizami fransız mənbələrində. Bakı, 1991, s.5.

“Fransız türkoloqlarının türkoloji fəaliyyəti” adlı ikinci fəsildə aşağıdakı məsələlərdən bəhs olunur:

2.1. J.Döninin həyatı və türkoloji fəaliyyəti. Görkəmli fransız türkoloqu J.Döni təkcə türk dünyasında deyil, həm də Avropada türkoloji tədqiqatları ilə çox məşhurdur. Onun diplomatik fəaliyyəti ilə türkoloji yaradıcılığı və pedaqoji fəaliyyəti bir-biri ilə sıx bağlı olmuşdur. Onun ilk böyük türkoloji əsəri 1921-ci ildə «Grammaire de langue turque dialecte osmanlı» (1920-1921) adı ilə çap olunmuşdur. Bu nəşr türkologiya aləmində çox böyük maraqla qarşılanmış və müəllifə məşhurluq qazandırmışdır. J.Döni 1919-cu il may ayında “Ecole des Langues Orientales”dəki işinə qayıtmış və 1948-ci ilədək bu işi davam etdirmişdir. 1955-ci ildə onun “Principes de grammaire turque” adlı əsəri nəşr olunmuşdur. J.Döni türkologiya sahəsində bir çox dəyərli elmi məqalələrin müəllifidir: “Sarı Saltıq et le nom de la ville de Babadaghi” (1913), “Traditions populaires turques de Salonique et de Florina” (1919), “Langues turques, langues mongoles et langues tongouzes” (1924), “Chansons des Janissaires turcs d'Alger (fin du XVIIe siecle)” (1925) və s.

2.1.1. J.Döninin türkologiyaya aid nəzəri baxışları. J.Döninin linqvistik yaradıcılığının əsasını türkologiya təşkil edir. Bu sahədə onun “Türk dili qrammerinin təməl kuralları (Türkiyə türkcəsi)” adlı əsəri bir əsrə yaxındır ki, türk dünyasına xidmət edir. İndi də ən mötəbər türkoloji mənəbə kimi ona istinad olunur. J.Döninin qrammatikasının əsas göstəricilərindən biri ondan ibarətdir ki, XX əsrdə və ondan sonra da elə bir fundamental türkoloji tədqiqata rast gəlmək olmaz ki o, hansı münasibətləşə bu əsərə müraciət etməmiş olsun, yaxud J.Döninin dövründə türkologiyada, eləcə də, nəzəri dilçilikdə bilavasitə türkologiya ilə əlaqəsi olan elə bir problem yoxdur ki, ona münasibət bildirməsin.

J.Döni nəzəri dilçilikdə birmənalı qarşılanmayan bu məsələyə münasibət bildirməklə türk dillərinin mənşəyi və onların yayılma coğrafiyasını müəyyənləşdirməyə çalışır. Burada Altay qolu barədə verilən məlumatlar müasir dilçilikdə də böyük maraqla qarşılanılır, onun ardınca Şərqi və Qərbi hun dilləri barədə fikirlərini verir. O, bu barədə yazır ki, türk dili qərbi hun, çuvaş dili isə şərqi hun dilinə aiddir. J.Döninin bu kitabda toxunduğu mövzulardan biri də “Turan” dilləri ilə bağlı məsələdir. İlk dəfə dilçiliyə M.Miller tərəfindən gətirilən bu termin bəzən tarixi-coğrafi, bəzən linqvistik, bəzən də sırf siyasi məzmun kəsb etmişdir. Miller türk dillərini təsnif edərkən “Turan dilləri”ni işlətməklə həmin termini linqvistik istiqamətə yönəltdir.

2.1.2. J.Döni türk dilinin fonetikasi haqqında. J.Döninin “Grammaire de la langue turque” əsəri türk dilinin fonetikasi məsələləri ilə başlayır və

incəliklərinə qədər təhlil olunur. Bu, onu göstərir ki, J.Döni qeyd olunan əsəri yazarkən geniş nəzəri hazırlığa malik olmuş və həmin potensialla türkologiyaya gəlmişdir. Onun türk əlifbası timsalında verdiyi şərhlər çox dəqiq olmaqla mükəmməl bir dilçinin fikirlərini nümayiş etdirir. “*Latin əlifbası*” haqqında onun fikirləri həmin əlifbadan istifadə edən qərb dillərinə nəzərən verilir. O, həmin əlifbalara istinadən yazır ki, əlifba müəllifləri alman əlifbasından “ö”, və “ü” hərflərini, fransız əlifbasından “j”, rumun əlifbasından isə “ş” və “j” hərflərini götürməyə üstünlük vermişlər. Digər əlifbalar ilə müqayisədə “c”, “ç”, “g”, “ı” və “i” hərfləri spesifik səsləri ifadə edir. J.Döninin osmanlı dilindəki saitlər ahəngi bərdəki fikirləri və verdiyi şərhlər elmi nəzəri baxımdan mükəmməl xarakter daşıyır.

Onun fikrincə, osmanlı dilində saitlər harmoniyasına şifahi nitqdə daha çox rast gəlinir, nəinki ədəbi dildə və ya yazılı dildə. Bu müddəalar onu göstərir ki, J.Döni türk dillərindəki saitlər ahəngi bərdə həm nəzəri, həm də faktik materiallar baxımından çox mükəmməl biliyə malik olmuşdur.

Dilin fonetik səviyyəsində şəkilçi fonetikasi “*Principes de grammaire turk*” (1955) əsərinin 53-157-ci paragraflarında mühüm yer tutur”.

Ümumiyyətlə götürdükdə bu kitabda türk dilinin fonetikasi ilə bağlı elə bir məsələ yoxdur ki, J.Döni ondan bəhs etməsin.

2.1.3. J.Döni “Osmanlı türkcəsi”nin morfolojiyası haqqında. Osmanlı türkcəsi digər türk dilləri ilə müqayisədə çoxşaxəli inkişafa malik olmasına baxmayaraq, müəyyən qədər də mühafizəkarlığa malik olmuşdur. Əcnəbi dillərin bu dilin lüğət tərkibinə təsiri nə qədər güclü olsa da, onun qrammatik quruluşunda bu zəif hiss olunmuşdur. J.Döni osmanlı türkcəsinin bu əlamətlərini konservatizm çərçivəsində izah etmək üçün “*ben*” əvəzliyinin Orxon abidələrindəki “*men*” variantına müraciət edir. Belə bir incə məsələ Orxon abidələrinin Oğuz dilinin daşıyıcıları tərəfindən işləndiyini göstərilir. Bu müvazilik (*ben\|mən*) Orxon abidələrindən bəhs edən bütün tədqiqatçılar tərəfindən xüsusi olaraq qeyd olunur. Bu kontekstdə J.Döni (*i*) *yor*; *-dik* şəkilçilərini misal gətirir. Müasir türk dillərində, o cümlədən elə osmanlı türkcəsində morfoloji kateqoriya kimi “*cins*” yoxdur, lakin onun leksik ifadə forması vardır. Bu əlamət türk morfoloji sisteminin özəlliklərindən biridir. J.Döninin osmanlı türkcəsinin morfoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən onun ərəbizmlər üçün açıq sistem olması xüsusi ilə vurğulanır. Qeyd edək ki, ümumiyyətlə, dillər quruluşu baxımından nə qədər mühafizəkar olsalar da, açıqlığını da bir o qədər qoruyub saxlayır. Onun fikrincə, əgər belə olmasaydı, osmanlı türkcəsi deyilən anlayış da ola bilməzdi.

J.Döni məntiqən leksik mənasını itirmiş bəzi isimlərin morfoloji cəhətdən motivləşməsinə də münasibət bildirir. Məs: *-cek*; müasir türk dillərində yaxın fonetik variantlarda işlənən zaman və məkan ölçüsü kimi qeyd oluna bilər. Eləcə də eyni məzmunlu şəkilçilərin qoşalaşması da *-cıgez\|ceğiz* variantları – *rek (irak)* və eyni mənşəli olan *-ce (-cik\|cek)* şəkilçilərin sifətin azaltma və çoxaltma dərəcələrinin yaranmasına xidmət etdiyi morfoloji mahiyyət kimi izah olunur. Bu aspektdə qədim Osmanlı dilində işlənən “*-si, (i), -msi; (i) rek \rak* kiçiltmə məzmununu yaratmaqla rəng və dad bildirən sifətlərə artırıldığına önəm verilmişdir. J.Döni təkcə osmanlı türkcəsi üçün deyil, müasir türk dilləri üçün böyük əhəmiyyət daşıyan morfoloji problemlər barədə də bəhs edir. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz qrammatikləşən isimlər, sifətin dərəcə məzmununun yaranmasına xidmət edən şəkilçilərin qovuşması, şəkilçilərdə fonetik variantlılıq, feili isimlər və s. Müəllif Osmanlı türkcəsində iyrəmiyə yaxın feilin ad şəkilçisindən bəhs edir⁴.

2.1.4. J.Döni “Osmanlı türkcəsi”nin sintaksisi barədə. J.Döninin osmanlı türkcəsindən danışarkən həmin dilin sintaksisi məsələlərinə müraciət etməsi bir zərurət kimi ortaya çıxır. Onun hər iki kitabında sintaksis məsələlərinə müraciət olunmuş, xüsusilə sintaksisin ən mühüm kateqoriyalarından biri kimi tabelilik və tabesizlik kateqoriyası, söz birləşmələri və cümlələr arasında mövcud olan bu münasibətlər geniş təhlil olunmuşdur. O, cümlə üzvlərindən cümləni təşkil edən üzvlər kimi bəhs edir və istər nominal, istərsə də verbal cümlələrdə bunların yerləşmə qanunauyğunluqları təhlil olunur. J.Döni sintaksisdən danışarkən bünövrə sintaksis ilə funksional sintaksisi fərqləndirir və onların funksional qanunauyğunluğunu, nitqdəki rolunu və praqmatik dəyərini müəyyənləşdirir. Müasir dövrümüzdə türkoloji tədqiqatlarda funksional sintaksislə bağlı xeyli tədqiqat əsərləri meydana gəlməsinə baxmayaraq, J.Döninin bu fikirləri öz elmi-nəzəri dəyərini saxlayır.

J.Döni subordinativ cümlələrdən danışarkən onların iki qrupunu fərqləndirir.

2.1.5. “Osmanlı türkcəsi”nin lüğət tərkibi haqqında. J.Döninin qrammatikasında osmanlı türkcəsinin lüğət tərkibi də verilmişdir. O buradakı alınmalardan danışarkən onları Şərqi və Qərbi alınmaları deyərək iki yerə bölür. Şərqi alınmalarından danışarkən ərəb və hind-Avropa dillərinə aid olan fars

---

⁴ Deny J. L’Osmanli moderne et le Turk de Turquie. Turcicae Fundamenta in Philologiae. Volume I, 1959, p.199.

dilinə aid alınmaları fərqləndirilir, osmanlı türkcəsi ədəbi dilinin həmin dillərin bazasına söykənən qarışıq xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

2.2. Lui Bazən tərəfindən türk dillərinin ümumi quruluşunun öyrənilməsi. Lui Bazən Jan Döninin tələbəsi olmuşdur. O, türk dillərinin tarixinə, onun yayılma arealına yaxşı bələd olduğundan qeyd edir ki, türk dilləri doqquz əsrdən yuxarıdır ki, öz yazısı, qədim abidələri ilə özünü təsdiqləmişdir, zaman və məkan etibarını ilə həmin dialektlərin yayılmalarına və hətta dialekt fərqlərinə baxmayaraq, onlar çox aydın orijinal ümumi dil sisteminə malikdir.

2.2.1. Fonetika və fonologiya. L.Bazən çoxsaylı türk dialektlərində mövcud olan tamamilə fərqli səslərin aydın fonetik təsvirini verərkən qeyd edir ki, fonoloji analiz, müxtəlif türk dillərinin fonem sisteminin funksional təhlili bizə ilk baxışdan onun daimi, əsas cəhətlərinin sadə və aydın arxitekturasını anlamağa imkan verir. Bir nüansı da qeyd etmək lazımdır ki, əcnəbi dillərdən türk dillərinə keçən sözlər əsas etibarını ilə türk dillərinin fonoloji quruluşunda kənar qalır və sonrakı mərhələdə onların adaptasiyası başlayır. O, geniş şəkildə fonemlərin təsnifini verir⁵.

O, türk dillərinin fonetik sistemindən danışarkən aşağıdakı maraqlı məsələyə toxunur ki, bir çox türk ləhcələrində fonetistlər haqlı olaraq məhdud sayda fonemdən törəmiş 8 sait olduğunu söyləyirlər. 9-cu akustik keyfiyyətli qapalı "e" saiti isə açıq "Ä" ilə qapalı "İ" arasında yerləşir. Lakin funksional baxımdan bu qapalı "e" saitin "Ä və İ" saitlərinə qarşı çıxdığına heç vaxt rast gəlinmir; burada türk sait sisteminin mükəmməl balansını alt-üst edən fonoloji 9-cu fonemdən bəhs edilmir. Beləliklə, türk fonoloji sistemi əvvəldə qeyd edilən 3 əlaqə nəticəsində 9 deyil, 8 sait fonemdən təşkil olunub⁶.

Diqqəti cəlb edən odur ki, L.Bazən türk dillərində rast gəlinən və fonematik səciyyə daşıyan sait uzanmaları məsələsinə toxunur, qərbi Hun qrupu türk dillərindən türkmən dilində, şərqçi Hun qrupu dillərində isə yakut dilində bu xüsusiyyətin qorunub saxlanılmasından bəhs edərək yazır ki, türkmən dilində tamamilə və bəzi hallarda yakut dilində qorunub saxlanan dilin qədim quruluşunda mövcud olan dördüncü uzunluq əlaqəsi də (qısa və uzun) vardır.

---

⁵ Bazin L. Structures et tendances communes des langues Turques (Sprachbau) Turcicae Fundamenta in Philologiae. Volume I, 1959, p.12.

⁶ Bazin L. Structures et tendances communes des langues Turques (Sprachbau) Turcicae Fundamenta in Philologiae. Volume I, 1959, p.12.

L.Bazən müasir türkmən dilində ilk hecadan başqa, digər hecalarda uzun saitın izlərinin qalıqlarını da qeyd edir, samitlər sistemindən danışarkən onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini qeyd edir və onların dəqiq təsnifini verir⁷.

2.2.2. Türk dillərinin morfoloqiyası barədə. Müasir türk dillərində sözün əvvəlində işlənən samitlərin müxtəlifliyindən danışarkən o, qeyd edir ki, qədim dildən fərqli olaraq, bugünkü, türk dilləri sözün əvvəlində samit müxtəlifliyinə malikdir.

L.Bazən türk dillərinin morfoloqiyasını tədqiq edərək göstərir ki, bu dillər iltisacı dil quruluşuna malikdir və onun əsas xüsusiyyəti müstəsna şəkilçili dil olmasıdır. Türk dillərində əgər söz alınma deyilsə, həmin sözdə nə prefiks, nə də söz kökünün saıtlərinin əvəzlənməsi mümkün deyil. İsim və feildə sözün kök elementi sabit qalır; bəzən vahid fonemin yaranmasında müşahidə olunan uyğun birləşmə variantlarında bir neçə samit əvəzlənməsi, əsasən kar və cingiltirilər arasında olur. Fonoloji olaraq şəkilçilər də həmçinin sabitdir, amma onların fonetik reallaşması sözü əhatə edən elementlərin assimilyasiyası ilə dəyişir.

L.Bazən türk dillərinin morfoloqiyası üçün səciyyəvi olan sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərdən bəhs edir. O, türk dillərinin sadə və mürəkkəb formalarının təsriflənmə istiqamətində inkişafını təhlil edərək hind-Avropa dillərindəki analogi hallara diqqəti yönəldir və türk dillərində cins kateqoriyasının mövcud olmadığını qeyd edir.

2.2.3. Türk dillərinin sintaksisi barədə. L.Bazən türk dillərinin sintaksisindən danışarkən sintaktik əlaqələrdən də bəhs edərək yazır ki, cümlədə sözün yalnız bir sintaktik mövqeyi var. Əgər hesab etsək ki, adi sintaksis təsirsiz, emosional üslubu inversiyasız (poeziyada olduğu kimi) və fikrin mənasını dəqiqləşdirən (danışiq dilində olduğu kimi) intonasiya hissəcikləri və ya jestlərsizdir, onda deməliyik ki, türk cümləsində söz sırası, qəbul olunduğu kimi, vahid və universal qayda ilə idarə olunur: bütün sözlər özlərinin qrammatik cəhətdən aslı olduqları söz və söz qruplarından əvvəl yer alırlar.

Onun fikrincə, ədəbi dillərdə, əsasən klassik osmanlı dilində əcnəbi dillərdən götürülən sintaktik üsullar az və ya çox dərəcədə türk dilində mürəkkəb cümlənin strukturunu müəyyənləşdirir.

O, türk dillərinin sintaksisindən danışarkən aşağıdakı nəticəyə gəlir: “Nəhayət qeyd etməliyik ki, hər yanda intonasiya və ya jest vasitəsilə işlədilə bilən danışiq dili və estetik vasitələrlə, normal söz sırasının dağılması ilə

---

⁷ yenə orada, p.143

müşayiət olan poeziya dili çox geniş surətdə sintaktik mövqe qanunlarından azaddır”.

2.2.4. L.Bazən türkmən dili haqqında. L.Bazənin türkmənlərin mənşəyindən danışarkən onların yeddi tayfadan (Təkə, Yomud, Ərsari, Çavdar, Səriq, Salir, Göklen) ibarət olduğunu qeyd edir. Onlar Xəzər dənizi ilə Amudərya arasında və digər ətraf ərazilərdə məskən salıb yaşayırlar. Türkmənlər belə tayfa fərqlərinə baxmayaraq, vahid bir dildə danışmaları L.Bazənin diqqətindən yayınmamışdır. O, qeyd edir ki, onların dilləri Azərbaycan və türk dillərinə yaxındır. Lakin türkmən dilində türk dilində işlənən qısa saitlərin uzun variantda işlənməsi müəllif tərəfindən fərqləndirilir. Onların ədəbi dilləri Xivə ərazisində yerləşən yomud dialekti əsasında formalaşmışdır. Tarixən türkmən dili osmanlı-azəri və cağatay dillərinin təsiri altında olmuşdur. Eləcə də ərəb-fars dillərinin təsirini də qeyd edir. L.Bazən türk dillərinin morfoloqiyasını yaxşı bildiyindən həmin sistemdə türkmən dilinin morfoloqiyasının səciyyəvi xüsusiyyətlərini dəqiqliyi ilə görə bilmişdir.

2.2.5. Türk dillərinin lüğət tərkibi. L.Bazən türk dillərinin lüğət tərkibindən danışarkən qədim türklə müasir türk dillərində lüğət ehtiyatının üst-üstə düşən tərəflərinin mövcudluğunu xüsusi olaraq qeyd edir və onların tarixinə müraciət edir. Onun fikrincə, on iki əsr ərzində lüğət tərkibi semantik inkişafın çox az görünən ehtiyatları altında tamamilə qorunub. Bu, əsasən Monqolustan və Altayın qədim türkləri olan Mərkəzi Asiyanın heyvandarlıq və ovçuluqla məşğul olan türk tayfalarının lüğəti, eyni zamanda oturaq həyat tərzini keçirən və bu çoxluq təşkil edən türklərin də lüğəti idi. Tayfa dövrünə məxsus qohumluq bildirən isimlərin mürəkkəb sistemi, eləcə də heyvandarlıq və ovçuluq terminlərindən ibarət böyük söz ehtiyatı vardır.

2.2.6. Türk lüğətçiliyinin tədqiqi: pürizm və realism arasındakı lüğətçilik. Türk Respublikası yaradıldıqdan sonra dilçilik elminin bütün sahələrində olduğu kimi, lüğətçilik sahəsində də xeyli işlər görülmüşdür; bu proses türk həyatında bütün ziddiyyəti ilə özünü göstərirdi. Bu reforma dövrünə aid olsa da, bu gün də həmçinin zahirən möhkəm şəkildə təşkil olunmuş kimi görünən bu problem müəyyən leksik situasiyada hələ də mövcuddur. Bura həmçinin türk dili sahəsində söz yaratmaq üçün çətinlik törədən parametrlər də əlavə edilə bilər. Türk lüğəti böyük miqyasda könüllü dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Osmanlı imperiyası dövründə hakimiyyət dairələrində istifadə edilən və “osmalı dili” adlandırılan dilin lüğət tərkibi, əsasən, ərəb və fars dillərindən alınmalardan təşkil olunmuşdur.

“Qədim türklərlə bağlı ümumi türkoloji məsələlərin tədqiqi” adlanan üçüncü fəsildə aşağıdakı problemlər araşdırılır:

3.1. Qədim türk yazılı abidələrinin əsas məqamları. Türk tarixi, mifologiyası və eposlarının öyrənilməsi sahəsində fransız tədqiqatçılarının böyük xidmətləri vardır. Həmin tədqiqatçılar müasir dövrümüzdə bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlardan alınan nəticələrin tərkib hissələrinə çevrilmişdir. Fransız tədqiqatçılarının qədim türk dili və ədəbiyyatı barəsindəki fikirləri XX əsrdə metodiki tədris vəsaitləri çərçivəsindən çıxaraq sırf elmi-tədqiqat xarakteri almağa başlayır⁸. XIX əsrin II yarısından başlayaraq qədim türk yazılı abidələrinin oxunması və öyrənilməsinin elmi əsası qoyulur, XX əsrdə isə bu sahədə xeyli elmi tədqiqat əsərləri meydana gəlir və qədim türklərin tarixi özlərinin qoyub getdiyi irs əsasında öyrənilməyə başlanır. Yeni dövrün türkoloji tədqiqatçıları kimi fransız mütəxəssisləri J.Döni, L.Bazən, M.Bozdəmir, İ.Melikoff və başqaları qeyd oluna bilər. L.Bazənin 1986-cı ildə «Зарубежная тюркология» jurnalında çap olunmuş «Qədim türk dilləri və ədəbiyyatı» məqaləsi qədim türklərlə bağlı təhlilləri ilə çox böyük maraq kəsb edir. L.Bazən bu məqaləni VI əsrin sonlarında türk konfederasiyasının Mərkəzi Asiyada möhkəmləndiyi dövrlə başlayır. Həmin konfederasiya köçrilərin, hərbiçilərin yaratdığı güdrətli dövlət olması, onların VIII əsrin sonlarına qədər İran, Çin və Vizantiya ilə sıx əlaqələrinin olmasına baxmayaraq, özlərinin dini, iqtisadi və sosial ənənələrini qoruyub saxlaması məqalədə xüsusilə vurğulanır. L.Bazən xatirə daşlarından danışarkən türklərin mükəmməl yazı sistemə malik olması və mükəmməl mətnlərin hazırlanmasına əsaslanaraq belə bir fikir irəli sürür ki, həmin abidələr qədim türk ictimai fikrinin təcəssümləridir.

3.2. Qədim türklərdə «Tanrı» sözü. L.Bazənin fikrincə, «*Tenqri*» qədim türklərdə işlədilən ən müqəddəs adlardan biridir və bu ad bütün türk xalqlarında, monqollarda və bir çox dialektlərdə fəvqəlbəşər varlığı bildirmək üçün işlədilmişdir. O göstərirdi ki, Tenqri adı iki min ildən artıq bir müddətdə məlum idi. Onu bütün Asiya qitəsində, Çin sərhədlərində, Cənubi Rusiyada, Kamçatkadan Mərmərə dənizinə qədər olan bir məsafədə xristianlığı, maniçiliyi, islamı ardıcılıqla əhatə edən türk və monqol tarixi dövründə ümumi böyük dinlərdə qorunan allahları və ya allahı ifadə etmək üçün büt-pərəstlərə xidmət edirdi⁹.

---

⁸ prof. Dr.Unver Gunay past.sreuted with pdf factory pretrial version www.pdfactory.com

⁹ Tenqri. Essai sür le ciel – dilu de peuples alfa istiques (premier article) revue de L Histoire des relisiou. Tom 149, №1, 1956, c.49-82).

J.P.Ru qeyd edir ki, qədim türk və monqol xalqları üzrə tədqiqatların zəif olduğu dövrlərdə «Tenqerizm» haqqında orijinal bir fikir irəli sürmək çətin idi. Zaman təcrübələri tarixin lap qədim dövrlərinə – bürünc dövrünə qədər gedib çıxan zaman fəlsəfəsi türk-monqol büt-pərəsliyini təmsil edirdi. Türkoloq belə qərara gəlirdi ki, VII-XIV əsrlər şamançılığın daha geniş vüsət aldığı və büt-pərəsliyin Mərkəzi Asiyada çiçəkləndiyi bir dövrdür. Məhz bu baxımdan da qədim türk xalqlarının qədim inanc və mərasimlərini öyrənmək üçün folklor mənbələri etibarlı mənbə kimi istifadə oluna biləcək mənbələrdir¹⁰.

3.3. Türk titul ənənəsində “Ata” sözünün anlamı. Fransız türkoloqu Lui Bazən Mustafa Kamal Atatürkün anadan olmasının yüz illiyi münasibəti ilə onun əziz xatirəsinə həsr etdiyi və 1981-ci ildə Parisdə çap etdirdiyi məqaləsində qədim türk tarixində və titul ənənəsində “Ata” sözünün işlədilməsinə diqqət yönəltmişdir. Onun fikrincə, bütün canlı türk dillərində “ulu, artım” mənalarını ifadə edən “ata” sözü demək olar ki, ya öz orijinal formasında, ya da Altay və Yuxarı-Yenisey dialektlərində olduğu kimi yüngülcə inkişaf edərək “ada” formasında işlənmişdir.

3.4. Tibet toponimi haqqında. Türkologiyada və Altayşünaslıqda ən çox öyrənilən toponimlərdən biri də «*Tibet*»dir. Bu barədə fransız dilçilərindən L.Bazən¹¹ və başqaları maraqlı tədqiqat aparmışlar. D.Remi qeyd edir ki, «*Tibet*» adı haqqında soqidian formalı ən qədim məlumatlar VII əsrin II yarısında Səmərqəndə aid edilir, bu “*twpt nirty*” ifadəsidir. Bu söz türk dilinin fonetik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla «*Təpət*» sözünə istiqamətlənir. Pəhləvi və yunan dilində olan yazılarda bu variant təsdiq olunur. R.Dorun fikrincə, bu söz VI əsrə aid olan qədim çin mənbələrində «*Təprit*» formasında mövcud olmuşdur. Belə hesab etmək olar ki, o, türk mənşəli «*təpət*» toponimindən törəmişdir. Zirvə, hündürlük mənasını verən hər iki söz mənşəcə yaxındır. D.Reminin bu mülahizələri qeyd olunan toponimlə bağlı, sox vacib məqamlarla bağlıdır. Deməli, Soqdadan Çinə qədər böyük bir ərazidə mövcud olan bu toponim «*yüksəklik*» və «*zirvə*» mənalarının ifadəçisinə çevrilmişdir. D.Remi bu toponimlə üzvi əlaqəsi olan yüksək rütbələr bildirən «*tarkan*», «*böri // Börin*» variantları arasında uyğunluq görür.

3.5. İren Melikoff hürufizmin meydana gəlməsi haqqında. Hürufizmin bir dünyagörüş olaraq IX-X əsrlərdə Yaxın Şərqdə, eləcə də türk dünyasında

¹⁰ www.perssee.fzweb/revues/horus/prescript//article/shr_0035_1423_1966_num.

¹¹ Bazin Lonis. L'origine du vrom Tibet. Wiener Studien zur Tibetologie und Buddhismuskunde 26, Vienke, 1991, p.9-28, D.Remy (Unl pomme turke dan un Tardin tibetain? Revu l d'etudes Tibetaines n/30 octobre 2014, pp.31-46

böyük nüfuza malik idi. İ.Melikoff hürufizmin meydana gəlməsini P.Krausa istinadən yazırdı ki, hürufizm öz köklərini sami dünyasından və qədim yunanlardan götürmüşdür. Bu barədə Danielin kitabında da qeyd edilir. Lakin sirlərin və yazıların gizli mənalарının izah edən Əlinin şiə dünyasında hərflərin mistik mənalарının xüsusi bir anlamı vardı. Peyğəbərə aid olan şiələrin söylədiyi bir hədisdə belə deyilir: “Mən bir biliklər qalasıyam və Əli onun qapısıdır”¹². Bunun ardınca o, fikrinə davam edərək yazır ki, şiə ənənələrinə görə, hərflər haqqında elm altıncı imam Cəfər-əl-Sadiqə məxsusdur¹³.

3.6. Türk xalqlarının xronoloji təqvim sisteminin tədqiqi. L.Bazənin fransız dilində tədqiq edərək yazıb ərsəyə gətirdiyi “Qədim türk dünyasında xronoloji təqvim sistemləri” adlı əsər böyük və gərgin əməyin bəhrəsidir.

Qədim türklər tarixləri boyu çox geniş bir coğrafiyada fəal bir həyat yaşamış və bununla birgə çox müxtəlif tayfaların daxil olduğu bir millətin tarix boyunca hansı xronoloji sistemlər və təqvimlərdən istifadə etmələri, zamanı, mövsümləri necə hesablamaları, seçilən vaxtın uzunluğu və ya qısalığını necə müəyyən etmələri həmişə maraqlı doğurmuşdur. Bunu əsas götürərək, fransız dilçisi və türkoloğu Lui Bazən türklərin müsəlman və ya Avropa təqvimlərini almadan əvvəl hansı xronoloji sistemlərdən istifadə etmələri barədə axtarışlar aparmışdır¹⁴. Çin hüdudlarından Balkanlara qədər uzanan coğrafi məkanı əhatə edən tədqiqat işinin ilk məqaləsi 1972-ci ildə nəşr edilib. 1974-cü ildə isə Fransanın Lil III Universitetində elmi tədqiqatlar toplusunda isə növbəti məqalə nəşr edilmişdir¹⁵.

3.7. “Günəş dil nəzəriyyəsi”nin türk dilinin inkişafındakı rolu. Rəsmi olaraq “Günəş dil nəzəriyyəsi” türk dillərinin mənşəyinin öyrənilməsi və müqayisəli dilçilik problemlərinin həll edilməsi üçün edilən yeni bir cəhd idi. Nəzəriyyənin tərəfdarları təsdiq edirdilər ki, əgər Avropa dilçiləri bu problemlərin mümkün olan həllini tapa bilmədilsə, bu bir tərəfdən onların bu sualların dilçilik aspektlərinə diqqət etməmələri ilə, digər tərəfdən isə türk

---

¹² İrene Melikoff, “Sur les traces du soufisme turc” Recherches sur l’islam populaire en Anatolie, Editions İSİS İstanbul 1992, p.162

¹³ Yenə orada, p. 163

¹⁴ Bazin L. Les Systèmes Chronologiques Dans Le Monde Turc Ancien, Paris: CNRS et Boudapechte: Academie Kiado, 1991, 571p.

¹⁵ Bazin L. Calenderiers Turc Anciens et Medievaux, Lille, 1974, 255 p.

dilinin rolunu rədd etmələri ilə bağlıdır. Türk dili bu problemin həllində açar rolunu oynaya bilər.

Bu nəzəriyyənin formalaşmasında avstriyalı şərqşünas H.F.Kverjikin xüsusi rolu vardır. O, Türk Dilçiliyi Cəmiyyətinə “Türk dilinin bir neçə elementinin psixologiyası” adlı məqaləsi ilə müraciət edir, lakin H.F.Kverjik öz məqaləsinə heç bir cavab almadığı üçün məqalənin bir nüsxəsini şəxsən Mustafa Kamal Atatürkə göndərmişdir. H.F.Kverjigidən başqa, Kapuçin keşişi fransız Hiler dö Baratonun yazdığı əsər də əsas mənbələrdən biri hesab edilə bilər. O, Şumer dilinin ibtidai dil olduğunu sübut etməyə cəhd etmişdir.

Nəticədə dissertasiyanın məzmunundan irəli gələn nəticələr və ümumiləşdirilmələr göstərilib. XVI əsrdən etibarən Avropada türklərə maraq, əsasən, Osmanlı türkləri və türkcəsi ilə bağlı olsa da, sonrakı dövrlərdə digər türk dillərini də əhatə edir. Əvvəlcə lüğətlər səviyyəsində praktik məqsədlər daşıyan türkoloji fəaliyyət sonralar dərin elmi mahiyyət kəsb edir.

Yeni eranın əvvəllərində - Avropa dillərinin erkən vaxtlarında türk mənşəli sözlərin həmin dillərə keçməsi türk xalqlarının tarix səhnəsindəki fəaliyyətini və həmin arealda yerini müəyyən edir. Həmin dövrlərdən danışarkən türk dillərinin Avropa dillərinə təsiri türk xalqlarının yüksəliş dövrlərinin bir mərhələsini özündə yaşadır. Qərbi Avropaya Hun erasından sonra türklərin ilk gəlişi XI-XIII əsrləri əhatə edir.

XVI əsrdən türkləri anlamaq, onlarla münasibət qurmaqdan ötrü lüğətlər hazırlanmağa başlanılır ki, bunları Avropada türk dilinə və tarixinə elmi yanaşmanın başlanğıcı hesab etmək olar. Avropa dövlətləri içərisində İsveç və Krım tatarlarının əlaqələri XV əsrdən başlayır və həmin dövrdən İsveçdə türkologiya tədrisi istiqamətində formalaşmağa başlayır, XVII əsrdən isə Avropada türk dili üzrə sistemli linqvistik tədqiqatlar başlayır.

XX əsr Avropada və Rusiyada türk dillərinin öyrənilməsində yeni dövrdür. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, XX əsrdə Fransada türk dilinin, eləcə də bəzi türk dillərinin elmi qrammatikaları hazırlanmışdır.

Fransız türkoloqları qədim türk yazılı abidələrinin öyrənilməsi, türk xalqlarında istifadə olunan təqvimlərin və inanclarla bağlı bəzi leksik vahidlərin mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində çoxlu işlər görmüşlər.

Dissertasiyanın əsas nəticələri aşağıdakı məqalələrdə və tezislərdə öz əksini tapmışlar:

1. Türkologiyanın inkişafında fransız dilçilərinin rolu // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2013, №1, s.48-50.

2. Günəş dil nəzəriyyəsinin türk dilinin inkişafındakı rolu // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, 2014, s.604-606.
3. Fransız dilçiliyində Tibet toponiminin mənşəyi // ADU, Dil və mədəniyyət Respublika elm-praktiki konfrans. Bakı, 2015, s.158-160.
4. Avropada türkoloji fikrin inkişafı // ADU, Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2016, №2, s.62-67.
5. Rusiyada türkoloji fikrin formalaşması və inkişafı // BDU, Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2016, №2, s.69-72.
6. XVI-XIX əsrdə Fransada türkoloji fikrin inkişafı // AMEA, Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar. Beynəlxalq konfrans. Bakı, 2016, s.138-141.
7. Основные тюркологические исследования в XX-XXI вв. // Современные проблемы тюркологии: язык-литература-культура, Международная научно-практическая конференция. М., 2016, с. 189-194.
8. Жан Дени о фонетике турецкого языка // Вестник, серия филологическая // Казахский национальный университет имени Аль-Фараби №6 (164), 2016, с.67-71.
9. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun Fransada öyrənilməsi// BSU, Tağıyev oxuları. Bakı, 2017/1, s.65-69.
10. Qədim türk yazılı abidələrinin əsas məqamları // GDU, Elmi xəbərlər. Bakı, 2017/2, s.118-120.
11. Türk titul ənənəsində “Ata” sözünün anlamı //AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar institutu. Filologiya məsələləri. Bakı, 2017, № 12, s.210-215.

**Изучение вопросов тюркологии
в истории французского языкознания**

Резюме

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы. Во введении говорится об актуальности, объекте и предмете, научной и практической значимости научно-исследовательской работы, методах изучения и др.

Первая глава называется «История развития тюркологической мысли в Европе». В ней изучаются первые связи тюрков с европейскими народами, контакт между западноевропейскими и тюркскими языками, формирование и развитие тюркологической мысли в Европе и России, составление тюркского грамматического словаря и учебных пособий, исследования о фонетическом, грамматическом строении и лексике тюркских языков, изучение древних памятников, развитие тюркологической мысли во Франции в XVI-XIX вв., начало печатания книг по грамматике тюркских языков, основные тюркологические исследования во Франции в XX-XXI вв., ведение тюркологических исследований с особыми научными целями, изучение эпоса «Китаби-Деде Коркут» во Франции, обучение азербайджанскому языку во Франции и др.

Вторая глава называется «Тюркологическая деятельность видных французских тюркологов». В ней идет речь о деятельности Ж.Денини, его теоретических взглядах на тюркологию, фонетике тюркского языка, морфологии, синтаксисе, а также словарном составе османского языка, изучении общего строения тюркских языков Л.Базеном, фонетики и фонологии, морфологии и синтаксисе тюркских языков, мыслях Л.Базена о туркменском языке, исследовании тюркской лексикологии, а также лексикологии между пуризмом и реализмом.

Третья глава называется «Изучение общих тюркологических вопросов, связанных с древними тюрками». В ней рассматриваются основные моменты, связанные с древнетюркскими письменными памятниками, этимология тунгусских и тибетских слов, хронологическая система тюркских народов, исследование И.Меликоффа о хуруфизме и его солнечная теория, роль «Солнечной языковой теории» в развитии турецкого языка.

В «Заключении» диссертации обобщены все основные выводы исследования.

Studying the issues of turkology in the history of French linguistics

Summary

The thesis consists of an introduction, three chapters, a conclusion and bibliography. The introduction points out the topicality, the object and the subject, the scientific and practical significance of research work, methods of its study, etc.

The first chapter, called "History of development of the turkological thought in Europe", consists of five paragraphs. We study here the following issues: the first contacts of the Turks with European peoples, a contact between Western European and Turkic languages, the formation and development of turkological thought in Europe and in Russia, the compilation of the Turkic grammar dictionary and teaching aids, research of the phonetic, grammatical structure and vocabulary of the Turkic languages, the learning of ancient monuments, the development of turkological thought in France in the XVI c. - XIX c., publication of books on the grammar of the Turkic languages, studies of the Jagatai language, French turkologists, engaged in their activities outside France, the main Turkic studies in France in the XX c. - XXI c., special scientific purposes of Turkic studies, the Turkic collection, the learning Azerbaijan by the French, the learning the epos "Kitabi-Dede Korkut" in France, teaching the Azerbaijani language in France.

The second chapter is called "Activities of well-known French turkologists in Turkology". It tells about the life and work of J.Denini, the theoretical views on Turkology, the phonetics of the Turkic language, morphology, syntax, as well as the vocabulary of the Ottoman language, the study of Turkic languages' general structure by L.Bazen, phonetics and phonology, morphology and syntax of Turkic languages, Bazen's thoughts on the Turkmen language, the study of Turkic lexicology, and the lexicology between purism and realism.

The third chapter is called "Investigation of common turkological issues related to the ancient Turks". It deals with the following: the main points of the ancient Turkic written monuments, the etymology of the Tengri and Tibetan words, the chronological system of the Turkic peoples, the Melikoff's study of hurufism and his solar theory, the learning of the chronological calendar system of Turkic peoples, the role of the "Solar Language Theory" in the development of the Turkish language.

The "Conclusion" of the thesis summarizes all the main inferences of the study.

Çapa imzalanıb: 23.11.2017.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: *mutarjim@mail.ru*

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

САДАГАТ РАШИД ГЫЗЫ САЛИМОВА

**ИЗУЧЕНИЕ ВОПРОСОВ ТЮРКОЛОГИИ В ИСТОРИИ
ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ**

**5714.01 – Сравнительно-историческое и
сравнительно-типологическое языкознание**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

Баку – 2017